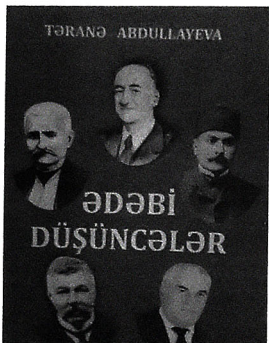

Mirzə Fətəli Axundovdan Rəsulzadəyədək...

Fioloqiya üzrə fəlsəfə doktoru Təranə Abdullayevanın bu il nəşr olunan "Ədəbi düşüncələr" kitabı yeni Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinə həsr olunub. Bundan əvvəl XX əsrin əvvəlində Azərbaycan ədəbiyyatında qərbçilik meyillərinin arasdırın müəllif bu kitabında mədəniyyətimizdə millətləşmə prosesində iştirak edən şəxsiyyətlərin həyat yaradıcılığına yeni nəzərlə baxır.

Kitab daha çox Azərbaycan dramaturgiyasının banisi, fikir, düşüncə adamı kimi tanınan Mirzə Fətəli Axundzadənin şeir yaradıcılığı ilə başlayır. T. Abdullayeva öncə Mirzə Fətəlinin eruz vəznində olan şeirlərini tədqiq etməyə üstünlük verir. Rusiya-İran sərhədində xidmət edən Kapitan İqnaroviçə həsr etdiyi şeiri arasdırın müəllif onun yazılma səbəbini də arasdırır. Dövrün tələbləri ucundan bir neçə şeiri vəzifə sahiblərinə həsr edən Mirzə Fətəlinin özünün əlifba layihəsiylə bağlı qələmə aldığı şeirlər də geniş arasdırılır. Yeni əlifbanın həyata keçməsi üçün Fuad paşaya ithaf edilmiş şeirdə ona olan dərin inam əks olunmağında bəhs olunur. M.F. Axundzadənin təkcə mədh şeirləri yox, həvçiləri də arasdırılmış mövzusu. Əlifba proqramına əhəmiyyət verməyən İrannın Fransadakı səfirliyində çalışan Əbdürrəsul xana yazmış olduğu həvə toxunulur. Əlifba kimi vacib işə fikir verməyib öz kefinin dalınca qərar Əbdürrəsul kimi insanların görkəmən Mirzə Fətəlinin necə acılar çəkdiyi əks olunur.

Kitabda M.F. Axundzadə ilə bağlı Azərbaycanca az arasdırılmış İstanbul səfərinə ayrıca məqalə həsr edilmişdir. Arasdırma məqaləsində ilk olaraq Mirzə Fətəlinin Qafqaz canışını K.F. Lellidən bu əlifba layihəsiylə bağlı icazə istədiyi qeyd olunur. Dövrünün fikir adamı canışının bunun nəticəsində həmçinin məddi gəlirin də əldə olunaçağı fikrini çatdırır. Dövrün qar Rusiyanın dəstəyi olmadan bu işin baş tuta bilməyəcəyini anlayın Mirzə Fətəlinin alman əsilli akademik A. Dornun köməyi ilə Rusiya Elmlər Akademiyası ilə əlaqənin təmin olunması nəzərə çatdırılır. Müəllif kitabında bu faktları göstərməklə əlifba islahatı zamanı Mirzə Fətəlinin bir fərd kimi nə qədər əziyyət çəkmişini oxucuların diqqətinə çatdırır. İstanbuldakı əlifba müzakirələr zamanı M.F. Axundzadənin rumlı Aleksandr boyyla mübahisənin

Təranə Abdullayevanın "Ədəbi düşüncələr"i barədə düşüncələr

qeyd olunması isə Osmanlı dövlət elm mühtində xaricilərin mənfəi rolunu göstərməkdən ibarətdir. Barəsində şeir həsr etdiyi Fuad paşadan narazı qalan Mirzə Fətəlinin mayusluğunun əlifba kontekstində göstərilməsi isə onun mücadiləsini əks etdirir. Lakin bununla yanaşı Türkiyədə 1925-ci ildə həyata keçirilən əlifba inqilabında onun rolunun qeyd olunması bu layihənin əslində qalib gəlməsini təsdiqləyir.

Azərbaycan istiqlalının əldə olunmasında mühüm rol oynamış M.Ə. Rəsulzadənin şeirlərinin "Füyuzat" jurnalında çap edilməsi də kitabda əksini tapır. Bu tədqiqdə bir əlaqə mövduddur. Azərbaycanın gələcək müstəqilliyində rol oynamış "Füyuzat" ədəbi məktəbinin nəşrinə istiqlal məfkürəsinin daşıyıcısı olacaq Rəsulzadənin şeirlərindən bəhs olunması davamlılığın göstəricisi kimi görünür. "Füyuzat"da nəşr edilən müəllifin ilk şeiri olan "Həsb-i hal" da arasdırılır.

Daha sonra kitabda M.Ə. Rəsulzadənin həkayə yaradıcılığına da toxunulur. Bu həkayələrin publisistikaya yaxınlığı qeyd olunmaqla yanaşı ilirik-psixoloji tələffüzə də toxunan müəllif əsasən "Bir qocanın müsibəti" həkayəsini təhlil edir. Həkayənin qəhrəmanı Səfərlərinin həyat uğrunda mübarizəsindən bəhs olunur. Onu C. Məmmədquluzadənin Məmməd-həsən əmi obrazıyla müqayisəsi zamanı qəhrəmanın güclü tərəflərini açır göstərir.

Müəllif daha sonra M.Ə. Rəsulzadənin "İrani-nov" qəzetində dərc etdiyi "Şər arvadlar" həkayəsindən bəhs edir. Bu həkayələrdə əsasən Rəsulzadənin Cənubi Azərbaycan, İran mühtində bağ verənlərə münasibəti arasdırılır. Rəsulzadənin dram yaradıcılığında bəhs edən zaman müəllif Vaqif Sultaniyin arasdırılmalarından bəhrələndiyi qeyd edir. Rəsulzadənin ilk dramı olan "Qaranlıqda işıqlar" əsərinin baş obrazı Qəhrəmanın Ə. Haqverdiyevin "Bəxtsiz cavan"ndakı Fərhadiyə müqayisə edir. Təəssüf ki, bu dram əsəri əldə olmamışdır, lakin dövrün xatirələr əsasında əsər barədə lazımi məlumat verilir. Məhəmməd Hədinin Türkiyəyə ədəbi əlaqələrindən danışılması isə M.F. Axundzadənin İstanbul səfərinin bəhsindən sonra daha əlaqəli görünür. Zamanının modern türk şairi olan Tofiq Fikrətə M. Hədinin rəğbətənin kökü arasdırılır. T. Abdullayeva T. Fikrətə hücumları zamanı romantik şairimizin onu müdafiə etdiyini yazır. Daha sonra T. Fikrətin M. Hədinin sayəsində Azərbaycan oxucusuna tanıdılması arasdırılır. Onun İstanbuldakı Səlt məktəbində onun elmələri öyrəndiyi barədə məlumat verilir. Türk şairinin "Sis" adı moşur şeirinin də hüriyyətlə elanından sonra dərc olduğunu M. Hədi tərəfindən məlumat verilməsi ortaya çıxarılır. Daha sonra T. Abdullayeva Hədinin Türkiyə mətbuatındakı fəaliyyətinə geniş nəzər yetirir.

Daha sonra kitabda Məhəmməd ağa Şahtaxtlinin fəaliyyəti barədə bir neçə məqalə diqqətə çəkir. Əvvəlcə M. Şah-

taxtlinin Mirzə Fətəli ilə münasibətləri arasdırılır. Onun ilk dramaturqdan sonra yeni əlifba layihəsinin dəstəklədiyi qeyd olunur. Əlifba layihəsində yazı və çap variantlarında azalmadan birləşdirmə usullarının yeniləşməsi haqqında məlumat verilir. Həmçinin M.A. Şahtaxtlinin fransız dilində yazmış olduğu "Türkiyəni necə xias etməli" traktatı haqqında da müəyyən məlumatlar verilir.

M.A. Şahtaxtlinin irsinin öyrənilməsinin tarixi tətqiq zamanı T. Abdullayeva bir neçə şəxsin bu sahədə rolunu işıqlandırır. Ş. Novruzovun arasdırılmaları əsasında böyük müfəkkirin Quranı ilk dəfə ana dilimizə tərcümə etməsi barədə məlumat verilir. Onun Leysbiq Universitetində çalışan zaman arəb ədəbiyyatı tarixi haqqında da müstəqil əsər yazması qeyd olunur. Kəmalə Zeynalovanın Məhəmməd ağa Şahtaxtlinin rus dövrü mətbuatındakı iştirakından bəhs edən əsərinin təhlili zamanı bu əsərdə onun ədəbi-publisistik fəaliyyəti haqqında geniş məlumat verilməsi məlumatı oxuculara təqdim olunur. Şahtaxtlinin ilk tərcümə-halını təqdim edən şəxsin Əziz Mirəhmədov olduğu xatırlanır. M. Şahtaxtlinin 2006-cı ildə seçilmiş əsərlərinin nəşrinə akademik İsa Həbibbəylinin rolu da göstərilir.

M. Şahtaxtlinin Güney Azərbaycanla bağlı fikri fəaliyyətinə bəhs olunarkən əsasən onun millətləşmə prosesində mühüm rolu qiymətləndirilir. Onun 1891-ci ildə "Kasıp" qəzetində çap etdiyi "Zaqafqaziya müsəlmanlarını necə adlandırmalı" məqaləsində ilk dəfə xalqımızı azərbaycanlılar, dilimizi də Azərbaycan dili adlandırması kimi vacib fakt ortaya çıxarılır. M. Şahtaxtlinin "Müsəlmanlara məktəb həyatı" məqaləsində müəllifin müsəlman və milli kimlik anlayışları barədə fərqi izah edir. Yaranmış kimlik problemi anlaşılın deyə yazarın rus oxucularına müsəlman sözünü anlatmasından bəhs olunur. T. Abdullayeva daha sonra M. Şahtaxtlinin millət və dili türk adlandırılmasında da arasdırılır. Onun "Müsəlmanlara məktəb həyatı" məqaləsində bu fikirlərə yer verdiyi qeyd olunur.

M. Şahtaxtlinin Güney Azərbaycan və ana dili məsələləri haqqında fəaliyyətinin işıqlandırılması zamanı millətləşmə xəttinə üstün yer verilir. Müəllifin Qacar sarayında da və sıralı xalq arasında da danışıq dilinin türk olduğu qeyd olunur. M. Şahtaxtlinin Təbriz ləhcəsiylə istənilən, marağalılarının danışıqları arasında az fərqi olmasını ifadə edir. Həmçinin M. Şahtaxtlinin Fransada təhsil alan cənublu tələbələrini istedadı barədə qiyməti də arasdırılır.

Təranə Abdullayevanın arasdırma məqalələri ilə zəngin olan bu kitabında M.F. Axundov, M.Ə. Rəsulzadə, M. Şahtaxtliyədək şəxsiyyətlərinin həyat və fəaliyyətlərini bizi məlum olmayan tərəfləri aydınlatmışdır. Sovet dövründə məlum səbəblərə görə ortaya çıxarılmayan həvçiləri qeyd olunur. Fikrimizə, bu kitab Azərbaycan tarixi, ədəbiyyatı, mətbuatı ilə maraqlananlar üçün gerəkli mənbə rolunu oynaya bilər.

Cəyhun Mirzəli